

VITAINDÍTÓ (II.)

Kiss Dénes

Erdélyi falvak a 21. században

A falusi népesség helyzete az ipari társadalmak kialakulásának kezdete óta a társadalomtudományok és a politika visszatérő témáját képezi a közép- és kelet-európai országokban. A vidékkel, vidékiséggel társítható problémák igen sokfélék, ám ezek nagy része visszavezethető egyetlen gazdasági képletre: az elsősorban városon felfutó ipari majd szolgáltatói gazdasági szektor a mezőgazdaságnál lényegesen nagyobb jövedelmet és életszínvonalat biztosít. A mezőgazdaságból szerezhető jövedelem csak az abból élők számának csökkenésével növelhető, és még így is más szektoroknál kisebb mértékben (a szektor magasabb tőkeigényű). Így a mezőgazdaságból élő vidéki és a nem mezőgazdaságból élő városi népesség életszínvonala között óhatatlanul egy folyton növekvő különbség, szakadás áll be. A modernizációban élen járó nyugati társadalmakban e probléma nem mélyült el, mivel azok iparosodása során a falusi népességük nagymértékben lecsökkent (a városokba vándorolt), illetve a kisebb létszámú, és nagyrészt már nem a mezőgazdaságban foglalkoztatott fennmaradó falusi népesség életkörülményei nagymértékben a városi életkörülményekhez hasonultak. A közép- és kelet-európai országokban azonban a kisebb mértékű iparosodás nem tette lehetővé a falusi népesség városra vándorlását, így ezekben a falusi népesség mind számbelileg, mind arányaiban nem, vagy csak igen lassú mértékben csökkent. A mezőgazdaságba szorult falusi népesség életkörülményei így érthető módon alig változtak, a folyamatosan javuló városi életkörülményektől mindenképpen jelentősen lemaradtak. Ez az állapot térségünkben egészen az 50-es évekig változatlan maradt.

Nagyjából az 50-es évekkel kezdődően a volt szocialista államok többségében a vidéki társadalom és a vidéki életkörülmények alapos átalakuláson mentek át. A gyors változások nem voltak mentesek a hatalom erőszakosságától, e helyen azonban az események erkölcsi megítélése nélkül azt emeljük ki, hogy a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálása együttesen ezekben az országokban is a falusi népesség csökkenését, illetve a még így is jelentős falusi népesség nagyarányú nem mezőgazdasági elhelyezkedését eredményezte. E változások eredményeként a vidéki és városi

jövedelmek közötti különbségek, ebből következően pedig a vidéki és városi életkörülmények közötti különbségek is jelentős mértékben közeledtek egymáshoz. A szóban forgó átalakulások a keleti blokk egyes országaiban olyan mértékűek voltak, hogy ezekben a vidék problémája gyakorlatilag megoldottnak tekinthető, a várost és a vidéket a legtöbb tekintetben nem érdemes külön kezelni. Más esetekben viszont mind a vidéki népesség csökkenése, mind a vidék urbanizálódása kisebb mértékű volt, majd e folyamatok a poszt szocialista korszak beköszöntével megtorpanak, esetenként megfordultak. A vissza-parasztosodó életmód mellett az életkörülmények ismét romlani kezdtek, a vidék kérdése pedig mint komplex társadalmi-gazdasági-szociális probléma (bár országonként részben eltérő tartalommal) ismét napirendre került.

Románia modern állammá válásának kezdetétől köztudottan az európai modernizációs folyamatokhoz való felzárkózással, a lemaradás áthidalásával küzd. A Trianon utáni Nagyrománia társadalmá még mindig dominánsan agrártársadalom, melyben a falusi népesség problémáira és elégedetlenségeire sikeres politikai pártot lehet építeni. A két világháború közötti periódusban világhírűvé vált Gusti-féle szociológiai iskola figyelmének központjában is a vidék és a falusi népesség áll. A vidék szociális nyomása a kollektivizálás és az erőltetett iparosítás együttes hatására a 70-es évekre gyengül, a falusi népesség nagymértékű városra vándorlásával, illetve a falusi életkörülmények javulásának köszönhetően. E változások egyértelmű pozitív értékelését nehezíti azonban, hogy az iparosítás a mezőgazdasági termelés jövedelmének elvonására építve a mezőgazdaságban dolgozó falusi népesség megnyomorításával történik, a '80-as években pedig az állandósuló élelmezési válság áthidalása nehezedik a falusiakra.¹

Más kelet-európai országokhoz mérten a falusi népesség lassan csökken Romániában, a rendszerváltás után két évvel még mindig az ország lakosságának 45,6%-át képezi, és ez az arány mindmáig nem változott, ellenkezőleg: 2002-ig a falusi népesség 47,2%-ra nőtt (bár abszolút számban a két népszámlálás közti tíz év alatt 156 771 személlyel csökkent, az aránybeli növekedés a városi népesség nagyobb arányú fogyásának tudható be).² A mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának növekedése ennél is jelentősebb: míg 1990-ben a foglalkoztatott népesség 28,2%-a dolgozik a mezőgazdaságban, ez az arány 2000-ig 40,8%-ra nő.³ A falusi lakhelyű és mezőgazdaságban dolgozó népesség nagy aránya sejteti, hogy a változások ellenére a falusi és városi életkörülmények közötti különbségek jelentősek maradtak: a tartós fogyasztási javakat vizsgálva a falusiak ezek mindegyikével rosszab-

bul vannak ellátva, mint a városiak, kommunikációs és számítástechnikai felszereltségük hasonlóképpen rosszabb. (1. táblázat)

1. táblázat. *A kérdezettek hány százaléka rendelkezik az alábbi javakkal?*⁴

	Városon	Falun
Automata mosógép	68,2	40,7
Színes tévé	94,6	86,2
Személygépkocsi	43,5	36,2
CD-lejátszó	37,7	16,6
Telefon	72,5	44,2
Mobiltelefon	59,3	41,7
Számítógép	42,1	18,6
Internet-csatlakozás	14,2	3,0

Ennél is kifejezőbbek azonban a falusi életkörülményekre vonatkozóan a legutóbbi népszámlálás lakásállományra vonatkozó adatai, melyekből kiderül, hogy 2002-ben a falusi lakóépületeknek még mindig majdnem a fele vályogból, földből vagy égetetlen téglából készült (és a rendszerváltás után 2002-ig falun felépülő több mint 430 000 lakásnak is 37,6%-a készült vályogból). És talán a lakások anyagánál is kifejezőbbek az azok közművesítetttségére vonatkozó adatok, különösen a városi lakások közművesítetttségi arányával összehasonlítva: vezetékes vízzel és szennyvíz-elvezetéssel a falusi lakások csak megközelítőleg 15%-a rendelkezik, gázfűtéssel mindössze 7,7%-uk. (2. és 3. táblázat)

2. táblázat. *Lakóépület-állomány összetétele falun, az épületek falának anyag szerint*⁵

	%
Vasbeton	1,95
Tégla vagy kő falú - vasbeton-plafonnal	12,26
Tégla vagy kő falú - faplafonnal	25,04
Fa	15,77
Föld, vályog	44,98
Teljes lakóépület állomány	100,00

3. táblázat. *A lakások ellátottsága településtípusonként*⁶

	Városon	Falun
Víz	89,34	15,79
Csatornázás	88,54	14,59
Villany	99,35	94,86
Gáz	76,18	7,77
Központi fűtés	74,01	2,17

A poszt-szocialista Romániában tehát a vidék még mindig lényegesen rosszabb életkörülményeket tud biztosítani lakói számára, mint a városok. A falusi lakóhely ebből kifolyólag továbbra is társadalmilag hátrányos helyzetet jelent, amit mi sem jelez jobban, mint a közvélemény-kutatások azon kérdéseire adott válaszok, melyek a falusi lakosság hangulatát, az életkörülményekkel szembeni szubjektív elégedettségét, a jövő kedvezőbb alakulásával kapcsolatos reményeit vizsgálják. Mint az alábbi adatokból kiderül, a falusiak a jövővel szemben lényegesen bizalmatlanabbak, mint a városiak, lényegesen kisebb arányban remélik, hogy életkörülményeikben a közeljövőben pozitív változás fog bekövetkezni, összességében lényegesen kevésbé gondolják, hogy az országban „a dolgok jó irányban haladnak” (4. táblázat).

4. táblázat⁷

Mit gondol, jobban vagy rosszabbul fog élni egy év múlva? (%-ban)					
	Jobban	Ugyanúgy	Roszzabbul	Nem tudja, nem válaszol	Összesen
Falu	31,5	46,0	10,9	11,6	100
Város	40,4	39,8	11,4	8,4	100
Az Ön véleménye szerint az országban a dolgok jó vagy rossz irányban haladnak? (%-ban)					
	Jó irányban	Nem tudja	Roszz irányban		Összesen
Falu	36,3	22,7	41,0		100
Város	46,2	16,2	37,6		100

A nem túl derűlátó jövőkép mögött, a történelmileg örökölt helyzet mellett, minden bizonnyal a rendszerváltás utáni 15 év változásai is ott állnak. A továbbiakban ezeket tekintjük át.

Gazdasági átalakulás és a vidék a rendszerváltás után

A gazdasági fellélegzést a vidék számára a mezőgazdaságon kívüli munkalehetőségek megjelenése, a falusi munkaerőnek az iparba áramlása hozta, és mint ismeretes, a munkalehetőségek kibővülése elsősorban az ingázás lehetővé válásának volt köszönhető. Bár kelet-európai megjelenési körülményeinek következtében az ingázáshoz gyakran negatívan viszonyultak, ma már semmiképpen nem tekinthető gazdasági kényszernek. Hisz jelentős társadalmi rétegek számára a munkahely és a lakóhely megválasztása döntés eredménye, mi több, tehetősebb rétegek számára a lakóhely megválasztása fogyasztásuk részét képezi. Egy település gazdasági potenciálját sem a helyben található munkahelyek, hanem a napi ingázással elérhető munkahelyek határozzák meg.⁸ Mint köztudott, a szocialista ipar válságával az ingázással elérhető munkahelyek nagyarányú megszűnése képezte a legnagyobb csapást a falusi lakosság jövedelemszerzési lehetőségeire.

A hazai ingázás mértékéről a rendszerváltás után nem készültek elemzések, képet alkothatunk azonban az ingázás mértékéről a 2002-es népszámlálás erre vonatkozó adatai alapján. E szerint 2002-ben Románia falusi népességének 25,1%-a dolgozott lakóhelyén kívül, amelyből napi ingázónak legfeljebb 24,2% tekinthető, hisz a külföldön dolgozókra aligha állítható ez (5. táblázat). Országos átlagban a foglalkoztatott népesség 16,8%-a potenciális ingázó, és ez az arány Erdélyben is alig pár százalékkal magasabb, 18,2% (6. táblázat). E számok önmagukban nem sok támpontot nyújtanak a falusi ingázási lehetőségek értékeléséhez, hasznos lehet azonban e célból ezek összehasonlítása a megfelelő magyarországi adatokkal, ahol az ingázók országos 30%-os átlaga mellett a falusi foglalkoztatottak 59%-a ingázik munkahelyére. A falura ingázók aránya a vidéki munkalehetőségekre nézve képez mutatószámot, e téren azonban Magyarországhoz mérten talán még nagyobb lemaradást jeleznek az adatok: míg Magyarországon a falvakban dolgozók 30%-a ingázik munkahelyére, Romániában ez az arány legfeljebb 8,5%. E számok alapján megállapítható, hogy a rendszerváltás után nagymértékben visszaeső ingázás az elmúlt 15 évben Romániában alacsony maradt, vagy legalábbis lényegesen kisebb mértékben nőtt, mint Magyarországon. Az ingázás általában vett alacsonyabb foka részben a szocialista ipar nagyobb csődjével, a rendszerváltás utáni gazdasági talpraállás kisebb mértékével magyarázható, a falvakba ingázók alacsonyabb aránya pedig valószínűleg a szocialista ipar kisebb mértékű decentralizáltságával, a térszerek ritkábban működő melléküzemágaival⁹, és ebből fakadóan a poszt-szocialista korszakban az ipar gyéresebb vidéki jelenlétével.

5. táblázat. *A foglalkoztatott népesség nem lakóhelyén dolgozó aránya 2002-ben (%-ban)*

	Városra ingázik	Falura ingázik	Külföldön dolgozik	Összesen nem lakóhelyén dolgozik
Románia	11,7	3,5	1,6	16,8
Városiak	5,5	3,0	1,5	9,9
Falusiak	19,3	4,1	1,8	25,1

Forrás: Románia népszámlálási adatai 2002.

Az ingázás természetesen regionális jellegzetességeket mutat. Az ingázás célpontjainak megyénkénti megoszlását nézve (a megyék teljes foglalkoztatott népességének munkahelyei alapján, mivel csak a falusi foglalkoztatottakra megyei bontásban egyelőre nem állnak rendelkezésünkre adatok) az ingázás négy típusának megkülönböztetését tartom célszerűnek.

a. Az ingázók aránya legnagyobb azokban a megyékben, melyekben a városra ingázás jelentős falura ingázással is kiegészül. Maros, Kovászna, Bihar, Hunyad és – fenntartásokkal – Szilágy megye sorolható ide, úgy tűnik tehát, hogy ez a típus főleg könnyűipari városi központok vidékére jellemző. Miután e területeken mind az ingázással elérhető, mind a helyben levő munkahelyek aránya relatív magas, e megyék valószínűleg a legfejlettebb falusi térségek.

b. A városra ingázás dominálta megyékben átlag alatti a falura ingázók és a külföldön dolgozók aránya. Hargita megye kivételével (melyben a külföldön dolgozók aránya némileg magasabb) zömmel a hagyománnyal rendelkező ipari központok térségei, Arad, Brassó, Szeben és Fehér megyék tartoznak ide.

c. Válságterületeknek tekinthetők azok, amelyeken mind a városi, mind a falusi ingázás mértéke átlag alatti, és a foglalkoztatottak átlagon felüli mértékben külföldön dolgoznak (Beszterce, Máramaros és Szatmár megyék).

d. Városi központokról leszakadó falusias térséget valószínűsít az ingázás mintázata néhány olyan megyében, melyekben jelentős városi ipari központok mellett az ingázás mindkét iránya alacsony mértékű (Temes, Kolozs, Krassó-Szörény megyék).

6. táblázat. *A foglalkoztatott népesség nem lakhelyén dolgozó aránya az erdélyi megyékben.*

Megye	Városra ingázik	Falura ingázik	Külföldön dolgozik	Összesen nem lakóhelyén dolgozik
Maros	12,8	4,5	1,5	18,8
Kovászna	14,9	5,5	2,4	22,9
Bihar	14,9	5,8	0,8	21,5
Hunyad	15,8	6,2	0,4	22,4
Szilágy	10,4	6,6	2,9	19,9
Fehér	15,6	3,5	1,3	20,3
Arad	15,1	3,8	0,6	19,6
Hargita	14,8	3,8	2,6	21,2
Brassó	14,3	2,8	1,8	18,9
Szeben	14,3	3,2	0,8	18,3
Beszterce-Naszód	7,2	2,9	3,5	13,5
Máramaros	11,9	3,1	4,9	19,8
Szatmár	9,8	3,2	5,9	18,9
Krassó-Szörény	10,9	3,1	0,3	14,2
Kolozs	10,5	2,5	1,8	14,7
Temes	9,9	2,1	0,8	12,8
Erdélyi átlag	12,6	3,7	1,9	18,2

A szocialista ipar rendszerváltással kiéleződő/felgyorsuló átalakulása nem tekinthető pusztán válságnak, a válság egyúttal technológiai és munkamegosztásbeli átalakulással is jár, melyek (különösen az utóbbi) a falusi nem mezőgazdasági munkalehetőségek szempontjából jelentőséggel bírnak. Míg a technológiai átalakulás, az igényesebb technológiák megjelenése a képzetlen munkaerő alkalmazását nehezítette (a falusi munkaerő foglalkoztatására nézve súlyos következményekkel járva), a munkamegosztás átalakulása a kisvállalkozások térnyerését fedi a nagyüzemekkel szemben, valamint a vállalatközi kooperációkra való készség felértékelődését. E jelenségek a vidék gazdaságának esélyeit növelték, hisz a kisvállalkozások létrehozása és működtetése könnyebb, mint a nagyüzemké, és a kooperációra való képesség elsajátítása sem ütközik speciális akadályba a falusiak esetében, mi több, ha elfogadjuk, hogy a falusiak nagyobb gondot fordítanak a településükről kinyúló kapcsolataik ápolására, elképzelhető, hogy az új kooperációs kultúrához alkalmazkodás terén előnyük van a városiakhoz képest.¹⁰

Saját kutatásaink alapján napjaink erdélyi falvaiban az ipari tevékenységek négy területét tartom célszerűnek megkülönböztetni, ezek (1) a helyi erőforrásokra (altalajkincs, erdő stb.) épülő kitermelőipar, (2) a decentralizálódó könnyűipar, (3) a mezőgazdasági termékek feldolgozó ipara, valamint (4) a hagyományos népi háziipar új formái, melyeket ötödikként a fogyasztási cikkek kiskereskedelméből és egyéb gazdasági szolgáltatásokból álló vidéki szolgáltató szektor egészít ki. A helyi erőforrásokra épülő kitermelőipar szükségképpen az erőforrások helyén fordul elő, új gazdasági lehetőséget a jelentős erdőterületekkel rendelkező falvakban képez. A városi könnyűipar decentralizációjának eredményeként a vidék felé vándorló kisvállalkozások a városi ipari központok közelében található falvakat preferálják, falura településük fő motivációját az olcsóbb ingatlanárak és működési feltételek képezik. Különösen a mezőgazdasági termékek feldolgozó-ipara esetében volt látványos az üzemfragmentáció jelensége, a korábbi nagy megyei tej- és húsfeldolgozó-, valamint malom- és pékipari üzemek helyét elsőként vették át a falvakon létrehozott kis feldolgozó üzemek. E területeken tehát mind a fragmentáció, mind az együttműködési igény növekedése, de az igényesebb technológia megjelenése is egyaránt megfigyelhető. Némileg sajátos jelenséget képeznek a hagyományos népi háziipar új formái, amelyek rendszerint megváltozott funkcionalitású „népművészeti ajándéktárgyak” készítését jelentik. E termékek piaci értékét népművészeti autentikusságuk nyújtja, funkcionalitásuk átalakulásának előfeltétele tehát az illető termékeknek a nemzeti néprajztudomány általi kanonizációja volt, ez képezi autenticitásuk forrását és biztosítékát. Egy falu vagy falucsoport egy bizonyos termékre vagy mesterségre specializálódott (fazekasságra, gyékényfonásra, varrottasokra stb.), a falu vagy falucsoport neve pedig az illető termék kvázi márkanevévé válik – a helyi hagyomány egyfajta „márkásítása” megy tehát végbe. A népi tradíció iparában szakosodó falvak nagymértékben különbözhetnek termékeik forgalmazásának sikerességében, egyesek közülük más falvak termékeinek forgalmazása révén valóságos kereskedelmi központokká váltak. Ez utóbbiak már inkább kereskedelmi vállalkozóknak tekinthetők, akik az informális keretek között termelő többség árúját piacra viszik, és akik termékkínálatuk változatosabbá tétele érdekében a legváltozatosabb népművészeti termékek forgalmazására törekednek, falvak sokaságával tartva fenn felvásárlói kapcsolatokat. Ez esetben tehát korábban is meglévő tevékenységek integrálódásának fokozódásával állunk szemben, a szereplők kooperációs készségének szükségessége azonban itt is nyilvánvaló.

E gazdasági területek sokféleségének számbavétele és kategorizálása természetesen nem elég ezek jelentőségének megítéléséhez, e tekintetben ugyanis a döntő kérdés ezek mértéke. Megfelelő kutatások hiányában erre vonatko-

zóan megállapításokat tenni nem tudunk. Egy 1999-ben végzett, két romániai megyére (Brassó és Dolj) kiterjedő kutatás eredményei szerint a kereskedelemmel és faluturizmussal foglalkozó vállalkozások együttesen a falusi vállalkozások több mint felét adják. Ezeket a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági szolgáltató egységek követik (7. táblázat). Az 1–5 alkalmazottat foglalkoztató vállalkozások az összes vállalkozás kétharmadát teszik ki.¹¹

7. táblázat. *Falusi vállalkozások tevékenységterület és az alkalmazottak száma szerinti megoszlásai*¹²

Falusi vállalkozások tevékenységterületei		Alkalmazottak száma	%
kereskedelem (agroturizmussal együtt)	44	1 – 5	68,9
kiskereskedelem	19	6 – 10	16,2
nem-mezőgazdasági szolgáltatás	11	11 – 30	5,4
ipari feldolgozás	7	31 – 100	2,7
mezőgazdasági termékek feldolgozása	5	100 fölött	6,8
mezőgazdasági szolgáltatás	4	Összesen	100
termelés	5		
kisiparos	3		
egyéb	1		

A mezőgazdaság átalakulása

Az ipari munkalehetőségek rendszerváltás utáni visszaszorulásával párhuzamosan a falusi lakosság érintettsége a mezőgazdaságban rendkívüli mértékben megnőtt. Az agrárszektor átalakulása a szocialista nagyüzemi gazdálkodási formákról a kisüzemi, nagyrészt paraszti típusú gazdálkodásra való áttérés irányában haladt, azaz a kollektivizálás előtti gazdálkodási viszonyok és gyakorlatok nagymértékű restaurációjának irányában. A változások ezen irányát megszabó tényezők közül a következőket emelhetjük ki.

1. *A föld felaprózódása - a kollektivizálás előtti, tagosítatlan birtokstruktúra visszarendeződése.* Bár a földtörvény segíteni óhajtott a nagyüzem fennmaradását, a nagyüzemi gazdálkodást, a térszerek túlnyomó része felbomlott. Annak az okát, hogy a falusi lakosság ragaszkodott földtulajdonának a visszavételéhez, az elemzők leggyakrabban mentalitásbeli tényezőkkel, a földtulajdon megkülönböztetett paraszti felértékelésével magyarázzák.¹³ E mentális tényezők kisebb-nagyobb mértékben az ország teljes területén a kollektivizá-

lás előtti birtokstruktúra visszaállításához vezettek, a több parcellára felaprózott kisbirtok dominanciájával: 1999-ben a gazdaságok 50%-a 1 hektár alatti, és az átlagosan 2,5 hektáros magángazdaságok átlagosan 4,3 parcellában kerültek vissza a gazdák tulajdonába.¹⁴ A kisbirtokok, mivel a gépi művelés számára kedvezőtlenek, önmagukban korlátokat szabnak a lehetséges gazdálkodási módoknak. Ezt csak fokozta a birtokok további felparcellázottsága.

2. *Szélesebb körben alkalmazható mintaszerű üzemformák hiánya.* A reprivatizációs törvény, a korábbi földtörvényekhez hasonlóan, elsősorban politikai megfontolásból született, „igazságtételre” törekedett. Ebből fakadóan elsősorban tulajdonrendezésre vonatkozó elemei voltak, a mezőgazdaság átszervezésével, hatékonysági-termelékenységi kérdésekre nem terjedt ki. Nem nyújtott egy gazdálkodási modellt, ehelyett a termelési mód megszervezésének felelősségét áthárította az állami intézményekről az egyénekre, az agrárkérdést ezek „szabad” kezdeményezésére hagyva. Az új jogi keret tehát, miközben előidézte a korábbi (szocialista) termelési struktúrák fragmentálódását, nem segített ezek újjászervezésében. A helyi szereplők felelősségévé és kötelességévé vált az új mezőgazdasági szervezeti formák kitalálása és létrehozása.¹⁵ Az egyéni szereplők által feleleveníthető egyetlen gazdálkodási modell pedig a kollektivizálás előtti kis- és középparaszti gazdálkodás volt.

3. *Integrációs formák hiánya.* Romániában a téeszék nem valósították meg a kisüzemnek (a háztáji gazdaságoknak) a nagyüzemekkel való együttműködését, integrációját. Bár a háztáji gazdaságok a mezőgazdaság válságának elmélyülésével egyre fontosabbá váltak (különösen a hústermelésben), az együttműködés a beszolgáltatások rendszerének nyers formáját öltötte.¹⁶ Így a rendszerváltás után létrejövő kiscgazdaságoknak nem állt rendelkezésére a nagyüzemmel való együttműködési minta. Input-rendszer hiányában (vagy annak elérhetetlensége, megfizethetlensége mellett) a gazdaságok a természetes gazdálkodás irányában mozdultak el. Felvásárlási rendszer hiányában a piacra vitt termények értékesítésében a lokális piacok, nem ritkán pedig a terménycsere jelentősége nőtt meg.

4. *Szociális nyomás.* A téeszítés előtti birtokviszonyok és gazdálkodási gyakorlatok restaurációjának a mezőgazdaságon kívüli oka, hogy az iparból elbocsátott falusiak többsége számára a gazdálkodás a munkanélküliség előli menedéket jelentette, a családok számára pedig a túlélés alapját.¹⁷ A „kényszergazdaságok” természetesen nagyrészt a minimális befektetést igénylő önellátó, természetes gazdálkodást folytató paraszti gazdaságok sorát gyarapítják, és bár egy gazdasági fellendülés esetén, alternatív (mezőgazda-

ságon kívüli) megélhetési lehetőségek mellett, e gazdaságok várhatóan felszámolódnak, egyelőre a birtok-koncentráció akadályát képezik, valamint a falusi lakosság nagyarányú érintettségét a mezőgazdaságban.

A fenti tényezők irányította változások eredményeként a 2002-es népszámlálások időpontjában Románia foglalkoztatott falusi népességének majdnem fele (47,8%-a) dolgozott főállászerűen a mezőgazdaságban. A mezőgazdaságban *is* dolgozók aránya azonban ennél jóval magasabb, amennyiben a deklarált munkaerőpiaci helyzetüktől függetlenül azokat a segítő családtagokat is idesoroljuk, akik az adatfelvételt megelőző hét folyamán legkevesebb 15 órát dolgoztak mezőgazdaságban. A foglalkoztatottság ez utóbbi definíciója alapján 2000-ben az ország teljes foglalkoztatott lakosságának 40,8%-a dolgozott a mezőgazdaságban (ez pedig a falusi foglalkoztatottak körülbelül 80%-át jelenti).¹⁸ A mezőgazdasági népesség aránya természetesen regionálisan változó, Erdélyben alacsonyabb, mint az országos átlag. Az erdélyi megyék között szintén jelentős eltérések találhatóak, szoros összefüggésben az ingázók korábbiakban elemzett megyénkénti arányával.

8. táblázat. *A mezőgazdaságban főállászerűen dolgozó népesség aránya a 2002-es népszámlálások adatai alapján.*

	Falusi foglalkoztatott népesség	Mezőgazdaságban foglalkoztatott falusi népesség	Mezőgazdaságban foglalkoztatott falusi népesség (%)
Románia	3 942 679	1 886 609	47,9
Erdély	1 185 733	475235	40,1
Erdélyi megyék:			
Beszterce-Naszód	101 645	68 028	66,9
Temes	139 328	76 245	54,7
Máramaros	99 798	54 502	54,6
Krassó-Szörény	51 021	24 331	47,7
Szatmár	78 736	31 774	40,4
Szilágy	51610	20 847	40,4
Fehér	65 973	25 054	38,0
Hunyad	47322	17 627	37,2
Bihar	112 181	40 094	35,7
Kolozs	77 050	27 455	35,6
Hargita	68 663	19 783	28,8
Arad	71 761	20 344	28,3
Szeben	47 273	12 701	26,9
Maros	87 614	22 617	25,8
Kovászna	34 995	8494	24,3
Brassó	50 763	5339	10,5

A mezőgazdaság fentiekben tárgyalt átalakulásának eredményeként napjaink erdélyi mezőgazdaságában a következő szereplők lehetők fel:

a. *Nagyüzemek:* Erdélyben nagyrészt a változásokat túlélő volt állami gazdaságok alkotják ezt a kategóriát. Az „agrobiznisz” részét képező nagyüzemek működésükben alig kapcsolódnak a falvak életéhez, így a falukutatók ezeket nem is vizsgálják, a vonatkozó társadalomtudományi szakirodalomban nem jelennek meg. A nagyüzemek kategóriájába sorolható a társas gazdaságok egy része is (a társas gazdaságok különböző méretűek lehetnek, egy részük nagyüzemként működik, más részük alig nagyobb a családi mezőgazdasági vállalkozásokról).

b. *Családi gazdaságok.* A mezőgazdasági vállalkozásoktól a paraszti gazdaságokig különböző méretűek lehetnek, megkülönböztető jegyük, hogy üzemeltetőjük főállásban foglalkozik mezőgazdasággal.

c. *Részidős gazdaságok.* E kategóriát a mezőgazdasági jövedelmeket kismértékben más jövedelmekkel kiegészítőktől a háztartást némi mezőgazdasági termeléssel olcsóbbító gazdaságokig terjedő gazdaságok alkotják.

Az ipar átalakulásához hasonlóan az agrárszektor átalakulásának értékeléséhez is hasznos lehet a magyarországi helyzettel való összehasonlítás, ahol a falusiak érintettsége a mezőgazdaságban a rendszerváltás után csökkent. A főállásszerűen gazdálkodók aránya 60%-kal csökkent, a részidős gazdálkodás ennél is jobban visszaszorult, a mezőgazdaság pedig megőrizte nagyfokú koncentráltóságát.¹⁹ Romániában mintha minden tekintetben az ezzel ellentétes folyamatok zajlottak volna le. A mezőgazdaságból élők aránya jelentősen nőtt, a kényszergazdaságok miatt különösen nőtt a részidős gazdálkodások száma, a birtokstruktúra pedig – különösen Erdélyben – gyakorlatilag visszarendeződött a kollektivizálás előtti állapotába.

A falvak társadalmának változásáról

A nyugat-európai vidékfejlődés a falusi lakhely társadalmi jelentőségének csökkenéséhez vezetett. Már a hatvanas években készültek olyan faluelemzések, melyekben a mezőgazdaságban érintettség módja és mértéke helyett a falvak társadalmát a térhez/településhez/vidékhez való eltérő viszonyulás strukturálja.²⁰ Az eltérő térhasználati érdekek azonban másodlagos jelentőségűeknek bizonyulnak az önmeghatározás (társadalmi pozíció) egyéb, településhez nem köthető kritériumaihoz képest, mint például az osztályhelyzet vagy az életciklus.²¹ Napjaink magyarországi vidékével kapcsolatban hasonló fejleményekről számol be Juhász Pál.²²

A hazai falvak társadalmának rendszerváltás utáni elemzéseit nézve meg kell állapítanunk, hogy Erdély falusi viszonyaira a fentiekől igencsak eltérő

helyzet jellemző. Miután mind az ingázás, mind a vidéki ipari tevékenységek igen alacsony fokúak, a rendszerváltás utáni romániai falvak társadalmát – úgy tűnik – erőteljesen annak mezőgazdasági kötődései határozzák meg. A kérdéssel kapcsolatosan egyelőre nincs konszenzuális álláspont. A vidéki lakosság foglalkozás- és jövedelemszerkezetével foglalkozó elemzések egy része azt emeli ki, hogy a falusi lakosság jövedelmének nagyobb része a mezőgazdaságból származik,²³ mások a mezőgazdaság elenyésző súlyát hangsúlyozzák a falusi családok pénzjövedelmei szempontjából.²⁴ Ez utóbbi állítást támasztja alá a Gallup 2002-ben végzett survey kutatásának eredménye is, amely szerint mezőgazdasági termékek eladása a falusi családok mindössze 6%-a számára képezi a pénzjövedelem fő forrását.

9. táblázat. *Az önök háztartásában levő tagok összes jövedelemforrása közül melyik volt a legfontosabb az elmúlt 12 hónapban? (2002)*²⁵

Legfontosabb jövedelemforma	%
Fizetés	25
Állami öregségi (munkahelyi régiségi) nyugdíj	26
Kollektív-nyugdíj	13
Betegnyugdíj, háborús veterán-nyugdíj, örökségi nyugdíj	9
Szociális segélyek (munkanélküli segély, gyerekpénz stb.)	6
Saját mezőgazdasági termelésből származó pénzbevételek	6
Napszámos vagy egyéb alkalmi munka	4
Civil / együttműködési / bedolgozói szerződés	1
Engedéllyel végzett saját nem mezőgazdasági tevékenység	1
Valamilyen üzletkötésből származó jövedelem	1
Családi vállalkozásból vagy mezőgazdasági társulásból származó jövedelmek (a természetben kapott termények pénzértékét is beleértve)	1
Külföldi rokonoktól kapott pénz	1
Nem volt semmilyen pénzbeli jövedelme	1
Más forrás	2
Nem tudja	1
Nem válaszol	2

E két eredmény között végső soron nincs ellentmondás, hisz jelentős saját fogyasztásra történő gazdálkodás mellett a pénzjövedelmek származhatnak mezőgazdaságon kívüli forrásból. A döntő kérdés tehát e kétféle elemzés típus relevanciája tekintetében a kétféle jövedelem egymáshoz viszonyított aránya, és míg az ország egyes területein alacsony pénzjövedelmek valószí-

nűbbek (különösen városokban, szegény, előregedett térségekben), esetenként sora jelentős nem mezőgazdasági eredetű pénzjövedelmekről számol be.²⁶ Az a tény, hogy Erdélyben a rendszerváltással gyakorlatilag visszarendeződött a kollektivizálás előtti birtokstruktúra, és dominánssá vált a kisparaszti gazdálkodási mód, miközben a 60-as évekkel kezdődően falvakon is jelentősen megnövekedett életszínvonal (villany, gáz, telefon bevezetése stb.) nem szenvedett el hasonló mértékű visszarendeződést / csökkenést, azt valószínűsíti, hogy az életszínvonalukat tartani igyekvő falusi családok a mezőgazdaság mellett jelentős pénzjövedelem megteremtésére is rá vannak kényszerülve (hisz a változatlan méretű birtokok a változatlan gazdálkodási mód mellett aligha hoznak az ötven évvel ezelőttnél nagyobb jövedelmet).

A posztszocialista korszakban készült egyik legkidolgozottabb rétegződés-modell egy partiumi falu társadalmáról készült. A Borsos–György szerzőpáros gazdálkodás-centrikus modelljében differenciáló tényezőt képeznek a makrogazdasági kapcsolatok és a makrogazdasági tudástőke is, azonban meghatározónak a földtulajdont és a gazdálkodás stratégiáját tekintik, melyre egyfajta lokalizált osztálystruktúra épül.²⁷

A romániai vidék rendszerváltás utáni problémáinak áttekintését a vidéki elit helyzetével zárjuk. Úgy tűnik, hogy a vidéki elit jelenlegi helyzetét leginkább a vidéki intézményrendszer átalakulásának sajátosságai magyarázzák. A gazdasági sikereiknek köszönhetően kiemelkedők csoportja a falvak társadalmára látványosan kisebb jelentőséggel bír napjainkban, mint a szocialista korszak gazdasági intézményeinek vezetői. Ez a gazdasági intézmények korábban már említett felbomlásával, fragmentációjával van összefüggésben, az újonnan létrejött vállalkozások foglalkoztató képessége kisebb, a vállalkozók a helyi nyilvánosságnak csak egyes részeibe kapcsolódnak be.²⁸

Az egészségügyi és oktatási intézmények rendszerváltás utáni válsága az ezekben érintett falusi társadalmi csoportok átalakulásához vezetett. Az egészségügyben tulajdonképpen a vidéki orvosok csoportjának felszámolásáról beszélhetünk, az intézmény csupán a középfokú végzettségű, helyi származású személyzetét tudta falun megtartani. Az oktatási rendszerben hasonló folyamat játszódott le, a képzett tanerő nagy része városra távozott. A falusi iskolák tanügyi személyzete jelenleg vagy nagyrészt képzett, de a helyi társadalommal minimális kapcsolatot fenntartó ingázó tanerőkből áll, vagy jóval képzetlenebb helyi tanerőkből, akik helyi származásuk, a helyben szokásostól el nem térő életmódjuk, és nem utolsósorban kétes értékű képzettségük miatt nem örülhetnek a szocialista évtizedek vidéki tanárainak kijáró presztízsnak.²⁹

Tulajdonképpen csak a vidéki papok esetében tűnik úgy, hogy elit státusuk a rendszerváltás után töretlen presztízsnak örvend. Esetükben ez az intézményük által ösztönzött települések fölötti szakmai kapcsolattartás, a képzésük során magukévá tett elit-ideológia és a közösségük számára szerzett gyakori külföldi segélyek mellett nem utolsósorban annak köszönhető, hogy a nem községközpont státusú falvak tömegében az egyház az egyetlen helyi intézmény, a pap pedig az egyetlen felsőfokú végzettségű személy. Ez utóbbi típusú falvakban az elitképződés súlyos problémának bizonyult, intézményes háttér hiányában e periférikus falvakban a vezetőképződést gátolják azok a (talán a paraszti közösségekre hagyományosan jellemző egyenlőségelvűségből eredeztethető) nyelvi-szimbolikus közösségi gyakorlatok, amelyek a vezetői szerepre törekvők visszafogására irányulnak.³⁰

Következtetések, kérdések

Mivel írásom célja valamilyen vita kiváltása a falvak helyzetének ismerői körében, a lehetséges következtetések helyett álljon itt befejezésül néhány szubjektívebb jellegű megállapítás.

Úgy gondolom, hogy a fentiek alapján kijelenthető: a mezőgazdaság nem képezheti a vidék gazdasági problémáinak megoldását. A szocialista iparosítás eredményeként megvalósuló gazdasági helyzet (alacsony képzettséggel elérhető nagyszámú ipari munkahely) újabb kialakulása az ország gazdasági fellendülése esetén sem várható. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a szocialista korszakban megszokottnál sokkal aktívabb munkahely-kereső és munkahely-teremtő tevékenységre van szükség. E tekintetben optimizmusra ad okot, hogy a gazdasági munkamegosztás jelenlegi trendje mellett a vidéki vállalkozások esélye korábbi korszakokhoz képest nagyobb, különösen a szolgáltató szektorban, és az infrastruktúra esetleges javulásával ezek az esélyek tovább nőnek. Másrészt viszont komoly aggodalomra adhat okot a falusi munkaerő képzettségének jelentős visszaesése, az iskolai kimaradások gyakoribbá válása, amely a vidéki munkaerőt helyrehozhatatlan vagy legalábbis hosszú távú kedvezőtlen helyzetbe hozhatja.

A mezőgazdaság megváltó erejébe vetett hitet tehát (legalábbis a falukutatásokban elfoglalt aránya alapján) túlzottnak tartom. Világos, hogy a jelenleg mezőgazdaságban érintett falusi népesség számára a gazdálkodás korszerű formái nem fedezhetik a jelenleg mezőgazdaságban érintettek gazdasági szükségleteit. Mi több, a mezőgazdaság korszerűsítése csak abban az esetben lehetséges, ha a mezőgazdaságban érintettek száma jelentősen lecsökken.

Ki kell emelnünk azt is, hogy a gazdasági problémák mellett a falusi népesség számos nem gazdasági jellegű problémával is küszködik. Így az állami szolgáltató intézményrendszer rendszerváltás utáni leépülésével a társadalmi szükségletek egyre nehezebben kielégíthetőkké válnak. Napjaink falusi lakossága számára az igényes szolgáltatások (jobb iskolák, megbízható egészségügyi ellátás stb.) többnyire csak városban érhetőek el, ezek igénybevétele így lényegesen magasabb költségekkel jár, mint a városlakók esetében. Az állami szolgáltató intézményekhez való differenciált hozzáférés a falvak lakói számára a városoktól való távolsággal növekvő hátrányos helyzetet teremt.

A gazdasági és intézményi átrendeződések eredményeként a vidéki elit átalakult, a teljes lokális közösség által elitnek tekintett személyek alig maradtak falun. Közösségileg elismert vezető személyiségek hiányában a közösségi jellegű célok kitűzésének és elérésének esélye csökken. E vezetőhiányból fakadó problémák fokozottan érvényesek a nem községközpont-státusú falvakban, és ez az alapvetően a közigazgatási rendszer sajátosságaiból fakadó probléma egy esetleges gazdasági fellendülés esetén sem oldódik meg.

Jegyzetek

- ¹ Hunya Gábor: *Románia 1945-1990*. Atlantis–Medvetánc, Budapest, 1990.
- ² Az 1992-es, illetve 2002-es népszámlálási adatok alapján. A 2002-es népszámlálási adatokat lásd a www.recensamant.ro oldalon.
- ³ Románia 2002. évi statisztikai évkönyve alapján. A mezőgazdaságban foglalkoztatottnak tekintettek falun minden olyan személyt, aki deklarált munkaerőpiaci státusától függetlenül az adatfelvételt megelőző héten legalább 15 órát dolgozott a mezőgazdaságban (és más állást nem jelölt meg). Forrás: http://www.insse.ro/download/anuar_2002/asr2002.htm.
- ⁴ Az adatok a Max Weber Társadalomtudományért Alapítvány által 2004 decemberében végzett, az erdélyi magyar népességre reprezentatív survey kutatásból származnak (N=1011).
- ⁵ 2002-es népszámlálási adatok, http://www.insse.ro/RPL2002INS/index_rpl2002.htm.
- ⁶ Lásd az 5. lábjegyzetet.
- ⁷ Lásd a 4. lábjegyzetet.
- ⁸ Juhász Pál: A falusias terek gazdasági, társadalmi és politikai gondjairól. *Erdélyi Társadalom*, 2005/2.
- ⁹ Hunya; i. m.

- ¹⁰ Juhász; i. m.
- ¹¹ Lásd a Junior Davis és Douglas Pearce által 2001-ben készített kutatási jelentést: *The Non-Agricultural Rural Sector in Central and Eastern Europa*, <http://www.nri.org/rnfe/index.html>.
- ¹² Brassó és Dolj megyékre reprezentatív vizsgálat alapján, N=74
- ¹³ Lásd: Mihăilescu, Vintilă: Două sate în tranziție. Tipuri strategice dominante în lumea rurală. *Revista de Cercetări Sociale*, 1996/3, 3–24. Oláh Sándor: „A mi munkánkknak kicsi az értéke...” In uő.: *Falusi látteleetek*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004.
- ¹⁴ Socol, Gheorghe: Agricultura și satul în labirintul tranziției. In Cătălin Zamfir (szerk.): *Starea societății românești după zece ani de tranziție*. Editura Expert, București, 2000.
- ¹⁵ Mihăilescu; i. m.
- ¹⁶ Hunya; i. m.
- ¹⁷ Oláh; i. m.
- ¹⁸ Forrás: http://www.insse.ro/download/anuar_2002/asr2002.htm.
- ¹⁹ Juhász; i. m.
- ²⁰ Pahl, R. E.: The Rural–Urban Continuum. In uő. (szerk.): *Readings in Urban Sociology*. Pergamon Press, Oxford, 1968.
- ²¹ Gans, idézi Pahl; i. m.
- ²² Juhász; i. m.
- ²³ Staicu, M. Monica: Veniturile și calitatea vieții agricultorilor. *Sociologie Românească*, 1995/3-4.
- ²⁴ Sandu, Dumitru: Cine sunt antreprenorii din agricultura de tranziție? *Sociologie Românească*, 1999/1, 33–52.
- ²⁵ Forrás: Eurobarometrum Rural 2002. The Gallup Organization Romania. N=1963, a vizsgált népesség Románia vidéki felnőtt lakossága. http://www.gallup.ro/romana/poll_ro/releases_ro/pr030226_ro/pr030226_ro.htm.
- ²⁶ Lásd Palkó-Sólyom tanulmányát az illyefalvi és gyergyóalfalusi vállalkozásokról (Palkó-Sólyom: A vállalkozások megjelenésének társadalmi meghatározói két székelyföldi faluban. *Erdélyi Társadalom*, 2005/2), Gábos tanulmányát a zetelaki faluturizmusról (Gábos Edit: Hálók a turizmusban – a zetelaki turizmus példája. *Erdélyi Társadalom*, 2005/2), Kiss Tamás tanulmányát a vajdakamarási vállalkozókról (Kiss Tamás: A szocialista típusú modernizáció és hetednapot ünneplő vállalkozók. *Magyar Kisebbség*, 2003/1, 264–279.) illetve a Kinda–Peti szerzőpáros esettanulmányát a farkaslaki szénégetőkről (Kinda István – Peti Lehel: Szenesek. A tradicionális erdőkiélés és a nyugati piacgazdaság között. Vállalkozói kultúrák Farkaslakán? *Erdélyi Társadalom*, 2004/2, 203–225.).

- ²⁷ Borsos Endre – György István: Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In Borsos–Csite–Letenyei (szerk.): *Rendszerváltás után. Falusi sorsfordulók a Kárpát-medencében*. MTA PTI – Számalk Kiadó, Budapest, 1999.
- ²⁸ Juhász: i. m.
- ²⁹ Kiss Dénes: Elita locală din Căpusu Mare. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Sociologia*, 2004/1.
- ³⁰ Bálint Blanka – Biró A. Zoltán: Helyzetkép Mezőmadarásról. In Bodó Julianna (szerk.): *Székelyföldi mozaik*. Pro-Print, Csíkszereda, 2004.